

ŚRODKOWONEOLITYCZNE ZNALEZISKA TALERZY Z NIŻU POLSKI

THE MIDDLE NEOLITHIC PLATES FINDINGS FROM THE POLISH LOWLAND

Seweryn Rzepecki

Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki
ul. Pomorska 96, 91-402 Łódź, Poland

ABSTRACT. In this paper the author concentrates on the problem of the occurrence of clay plates within the region of the Polish Lowland. The sources are findings known from the literature as well as those excavated recently. Comparative analyses related territorially to Europe and chronologically to the period 4400–3800 BC.

Płaskie, dyskowształtne naczynia o średnicy przynajmniej kilkunastu centymetrów, określane jako talerze, placki gliniane, *Esstellern*, *Tellern*, *Backtellern*, *Tonscheiben* (niem.) czy *plats-à-pain* (franc.), są niewątpliwie jednym z najciekawszych fenomenów neolitu Europy. W polskich badaniach nad KPL¹ panuje zgoda co do tego, iż talerze należy interpretować jako element „obcy”, nie związany z miejscową tradycją kulturową. Kontrowersje dotyczą natomiast identyfikacji źródeł ich napływu.

Na przykład K. Jażdżewski w swej pracy z 1970 roku pisał:

---

¹ W pracy użyto następujących skrótów: GB – grupa Bischeim; GBN-V – grupa Bylany Nade-vsi; GB-O – grupa Breubach-Obergarben; GB KPL – grupa baalberska kultury pucharów lejkowatych; GG – grupa Gatersleben; GE – grupa Entzheim; GM – grupa Menneville; GO – grupa ocicka; Gox – grupa Oxie; GS – grupa Siggeneben; Gsa – grupa Satrup; GSch – grupa Schwieberdingen; Gsva – grupa Svalleklint; Gsve – grupa Svenstrop; GV – grupa Volling; Kca – kultura Cartailod; KC – kultura Cerny; KCh – kultura Chassey; KJ – kultura jordanowska; KM – kultura Michelsberg; KMCM – kultura morawskiej ceramiki malowanej; KP – kultura Pfyn; KPL – kultura pucharów lejkowatych; KR – kultura Rössen; KSch – kultura Schussenried.

Czas, jaki upłynął od złożenia pracy do druku, przyniósł zarówno nowe odkrycia talerzy, jak i nową propozycję taksonomii wczesnej KPL. Zainteresowanych Czytelników odsyłam do pracy S. Rzepeckiego (2001).

Po pierwsze nie odnajduje się na południu wszystkich form najstarszej ceramiki kultury pucharów lejkowatych z fazy A (C.J. Beckera), jak np. płaskich talerzy glinianych, pojawiających się w bardziej północnych połaciach obszaru kultury pucharów lejkowatych (od Kujaw na wschodzie – tu z Sarnowa w pow. włocławskim – aż do Holandii na zachodzie, w Skandynawii południowej i także jeszcze w Niemczech środkowych), których natomiast nie spotyka się dalej na południu, przede wszystkim w obrębie kultur naddunajskich. Natomiast są one pospolitym zjawiskiem raczej na zachodzie, w kulturze michelsberskiej oraz szasejsko-kortajodzko-lagocąńskiej [Chassey-Cortailod-Lagozza]².

W podobnym kierunku zmierzały poszukiwania analogii dla talerzy odkrytych na lendzielskich stanowiskach w Targowisku³ i Raciborzu-Ocicach⁴. Te ostatnie J.K. Kozłowski określił jako „plats-à-pain”⁵.

Inaczej problem ten widział T. Wiślański:

Na powiązania [KPL – przyp. S.Rz.] z późnym kręgiem lendzielskim (ceramiki niemalowanej) wskazują: prawie zupełny brak ornamentyki, karbowanie brzegów, niektóre detale, np. palczaste zakończenie uch, czy wreszcie szereg form naczyń (m.in. talerze, niektóre amfory i misy)⁶.

Z kolei w pracy A. Kośko, który zajął się późnoneolitycznym horyzontem występowania talerzy, ich pojawienie się związane jest z oddziaływaniami populacji „baalberskich”, które translokowały wzorce „michelsberskie”⁷. Brak jednak w ostatniej z cytowanych prac, z uwagi na horyzont chronologicznych zainteresowań Autora, odniesienia się do talerzy o proveniencji środkowoneolitycznej.

Tak więc pojawienie się talerzy na terenie dzisiejszej Polski związane było z oddziaływaniami zachodnioeuropejskimi⁸, lendzielskimi⁹ lub też podkreślano – w ich przekazaniu – rolę grupy północnej KPL¹⁰.

Próba nowego spojrzenia na anonsowany problem jest poniższy artykuł. Analizy przeprowadzone zostaną w zawężeniu terytorialnym (Niż Polski) i chronologicznym (środkowy neolit). Zakres analizy porównawczej zostanie ograniczony do przedziału 4400–3800 BC, co odpowiada fazom I–II KPL¹¹ na Kujawach, w których talerze stanowią element wyposażenia kulturowego wczesnej KPL. Artykuł składa się z trzech części. Pierwszą tworzy „polska” perspektywa omawianego problemu, druga odpowiada na pytanie o miejsce znalezisk polskich w szerszym ujęciu, trzecia jest propozycją interpretacyjną.

² Jażdżewski 1970, s. 52, 53.

³ Rook 1968, s. 104, 106.

⁴ Kozłowski 1969, s. 135; 1972, s. 177; Kamieńska, Kozłowski 1990.

⁵ Kozłowski 1969, s. 135.

⁶ Wiślański 1979, s. 171.

⁷ Kośko 1982, s. 166.

⁸ Jażdżewski 1970.

⁹ Wiślański 1979.

¹⁰ Wiklak 1983, s. 181.

¹¹ Czerniak 1994, s. 35.

I

Do przeprowadzenia, diachronicznego w swym ujęciu, opisu znalezisk użyto typologii talerzy opracowanej przez A. Koško¹². Warto przypomnieć tu ogólnie zasadę typologizacji talerzy.

XIIA – talerz płaski,

XIIB – talerz głęboki,

XIIB1 – jw., o łagodnym spojeniu ścianki bocznej z dnem,

XIIB2 – jw., o podkreślonej odrębności morfologicznej ścianki bocznej i dna.

Niestety, ze względu na stan zachowania (i publikacji) źródeł ograniczyć się jedynie do ich podziału na talerze płaskie (XIIA) oraz głębokie (XIIB).

FAZA I KPL

Łącko, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 6. Z powodu złego stanu zachowania materiału ceramicznego trudno było dokładnie ustalić liczbę opisywanych form. Należy sądzić, że zarejestrowano pozostałości maksymalnie 8 talerzy. Rozpoznano typy:

- XIIA – 1 szt.

- XIIB – 7 do 8 egz. (w 2 przypadkach zdobione)¹³.

Stanowisko datowane jest na fazę I KPL na Kujawach¹⁴ (ryc. 1: 1–3).

Łącko, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 6A. Według informacji L. Domańskiej na stanowisku tym, datowanym na fazę I KPL, wystąpiły talerze, w tym okazy zdobione¹⁵ (ryc. 1: 4).

Sarnowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1A. Wedle słów H. Wiklaka „talerze krążkowate znane są [w Sarnowie 1A – przyp. S.Rz.] z kilkunastu [16 – S.Rz.] egzemplarzy zachowanych w mniejszych lub większych fragmentach”¹⁶. Sądząc z opisu, wszystkie należą do typu XIIB. Na kilku z nich zarejestrowano zdobienie. Warstwa kulturowa datowana jest na fazę I KPL na Kujawach¹⁷ (ryc. 1: 6–12).

Sarnowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1, grobowiec 8. Materiał KPL wystąpił zarówno w obrębie nasypu, jak i warstwy kulturowej, jaką zaobserwowano pod nasypem. Talerze wystąpiły zarówno w nasypie, jak i w warstwie¹⁸. W war-

¹² Koško 1981, s. 31.

¹³ Domańska, Koško 1983, s. 20.

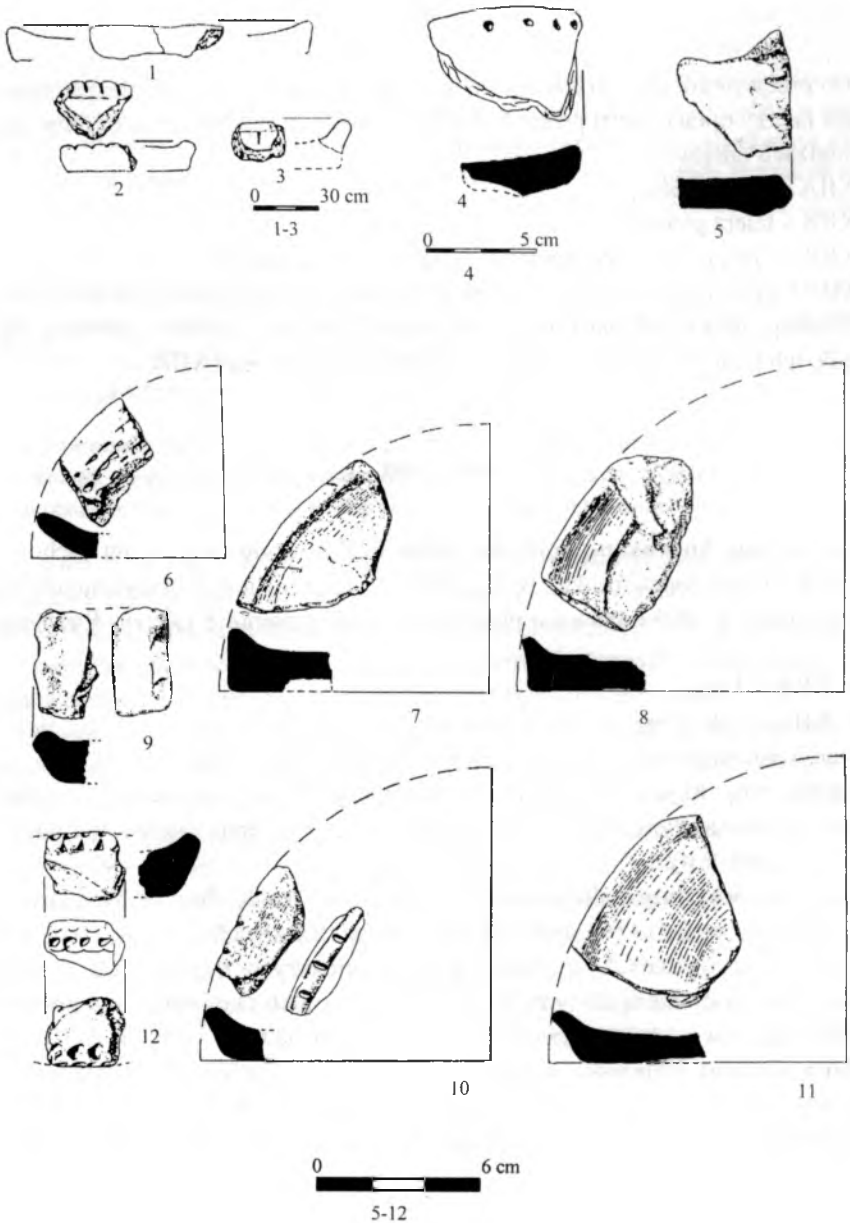
¹⁴ Domańska, Koško 1983.

¹⁵ Domańska 1995, s. 11.

¹⁶ Wiklak 1983, s. 181.

¹⁷ Zob. też: Niesiołowska 1994, s. 325.

¹⁸ Wiklak 1980, s. 57.

Ryc. 1. Wybór talerzy ze stanowisk fazy I KPL.

1-3 – Łącko, stan. 6 (wg Domańska, Koško 1983); 4 – Łącko, stan. 6A (wg Domańska 1995); 5 – Sarnowo, stan. 1 (grobowiec 8); 6-12 – Sarnowo, stan. 1A (wg Niesiołowska 1994)

Fig. 1. Selection of plates from ties of the first phase of FBC.

1-3 – Łącko, site 6 (according to Domańska, Koško 1983); 4 – Łącko, site 6A (according to Domańska 1995); 5 – Samowo, site 1 (grave 8); 6-12 – Samowo, site 1A (according to Niesiołowska 1994)

stwie kulturowej i jamie 1 (znaleziska fazy I KPL) zarejestrowano ogółem 9 fragmentów talerzy, z których przynajmniej 2 są zdobione na krawędzi¹⁹ (ryc. 1: 5).

Sarnowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1, grobowiec 4. Zarejestrowano tu, w obrębie nasypu, 1 fragment talerza typu XIIB. Chronologia tego znaleziska jest niepewna. Materiały spod nasypu (z warstwy kulturowej) pochodzą z fazy I KPL. Zaliczyć do nich należy również większość znalezisk z nasypu (w tym najprawdopodobniej talerz). Zajęcie jednoznacznego stanowiska utrudnia jednak występowanie wśród ceramiki z nasypu uciążliwych domieszek z fazy II²⁰.

FAZA II KPL

Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 95. Wśród pozostałości trzech odrębnych jednostek osadniczych – resztek obozowisk ludności KPL z inicjalnego etapu fazy II – natrafiono na talerze typu XIIA i XIIB. Wystąpiły one w obrębie skupisk (obozowisk) I oraz II²¹. W skupisku I natrafiono na 2 talerze typu XIIA i 1 XIIB. W skupisku II 2 talerze określono jako typ XIIB, a 1 – XII. Poza tym 1 talerz typu XIIB wystąpił poza czytelnymi skupiskami²². Niestety, w przypadku omawianego stanowiska należy liczyć się z niehomogennością zbiorów²³ (ryc. 2: 1).

Kiełczewo, woj. wielkopolskie, stan. 45. W tym datowanym na fazę II (dokładniej jej końcowy odcinek) stanowisku KPL wystąpiło 5 fragmentów talerzy, z czego przynajmniej 1 należy do typu XIIA/B. Pozostałe natomiast do typu XIIB(?)²⁴ (ryc. 2: 4–6).

Kosin, woj. zachodniopomorskie, stan. 6. Ze stanowiskiem tym należy łączyć wystąpienie 13 fragmentów talerzy. Sądząc z opisu, wszystkie należy określić jako typ XIIB²⁵. Zespół ten był datowany na „późniejsze stadium rozwojowe fazy A/B” KPL²⁶ lub miał nawiązywać do stanowisk typu Havenlev-Stengade²⁷. W świetle badań z ostatnich kilku lat okazuje się jednak, że zespół z Kosina ma bezpośrednie analogie w końcowym okresie fazy II (zespoły typu Przybranówek). Świadczą o tym głównie nawiązania do kręgu późnolendzielskiego. Oczywiście, powstaje problem interpretacyjny. Czy mamy w tym przypadku do czynienia z efektem konwergencji,

¹⁹ Np. Wiklak 1980; 1990; Czerniak 1994.

²⁰ Chmielewski 1952. Chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować Panu Prof. drowi hab. Ryszardowi Grygielowi, dyrektorowi Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, za możliwość autopsji materiałów KPL ze stanowisk 1 i 1A w Sarnowie.

²¹ Czerniak, Koško 1993, s. 27.

²² Czerniak, Koško 1993, s. 8–26.

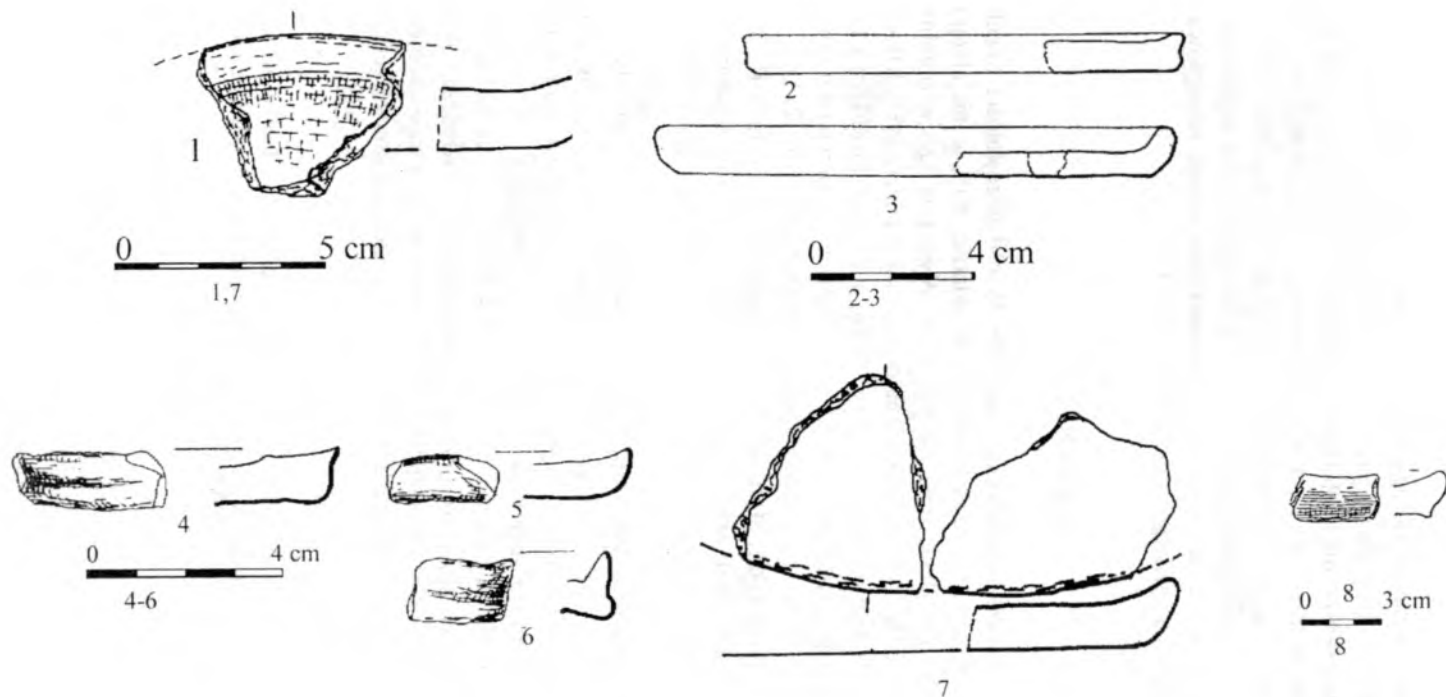
²³ Czerniak, Koško 1993, s. 92, 93.

²⁴ Stempin 1995, s. 24.

²⁵ Wiślański, Czarniecki 1970, s. 79, 80.

²⁶ Wiślański, Czarniecki 1970, s. 100.

²⁷ Wiślański 1983, s. 48.

Ryc. 2. Wybór talerzy ze stanowisk faz II-III^A? KPL.

1 – Inowrocław, stan. 95 (wg Czerniak, Koško 1993); 2-3 – Kosin, stan. 6 (wg Wiślański 1979); 4-6 – Kielczewo, stan. 45 (wg Stempin 1995); 7 – Przybranówek, stan. 43 (chata 1) (wg Czerniak, Koško 1993); 8 – Krępczewo, stan. 4 (wg Wiślański 1977)

Fig. 2. Selection of plates from sites of phases II-III^A? of FBC.

1 – Inowrocław, site 95 (according to Czerniak, Koško 1993); 2-3 – Kosin, site 6 (according to Wiślański 1979); 4-6 – Kielczewo, site 45 (according to Stempin 1995); 7 – Przybranówek, site 43 (house 1) (according to Czerniak, Koško 1993); 8 – Krępczewo, site 4 (according to Wiślański 1977)

czy raczej zespół z Kosina poświadcza oddziaływanie kujawsko-wielkopolskiej aglomeracji KPL? To pierwsze rozwiązanie, z uwagi na kierunek rozprzestrzeniania się cech „górowskich”, jest co najmniej równie prawdopodobne jak drugie (ryc. 2: 2–3).

Przybranówek, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 43. Materiały KPL wystąpiły w pięciu samodzielnych skupiskach-chatach. W ich obrębie zarejestrowano:

chata 1: wśród 9 fragmentów talerzy wystąpiły fragmenty typu: XIIB – 6 szt.; XIA – 1 szt.; XII – 2 szt.²⁸ (ryc. 2: 7);

chata 2: zarejestrowano 1 fragment typu XIIB;

chata 3: wystąpiły 2 fragmenty talerza, oba typu XIIB;

chata 4: wystąpił 1 fragment talerza typu XIIB.

Na podstawie wszechstronnych analiz za najbardziej prawdopodobny uznano rotacyjny sposób zasiedlenia stanowiska przez grupy KPL. Najmłodszy zdaje się być zespół chaty 1, następnie istniało dwudomowe osiedle złożone z chaty 2 i 3 (chaty 1–3 można datować na schyłkowy okres fazy II). Po jakimś czasie osadnicy KPL wrócili, by założyć osadę poświadczoną poprzez istnienie chaty 4 (przełom faz II i IIIA), a sekwencję zasiedlenia zamyka chata 5 (w której nie zarejestrowano talerzy), datowana na fazę IIIA²⁹.

Sierakowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 8. Zarejestrowano tu 1 pewny fragment talerza typu XIIB, podkreślić jednak również należy obecność płaskich „prześlików” przypominających omawiane formy („minitalerzyki” wg A. Koško)³⁰. Stanowisko datowane jest na fazę II KPL na Kujawach.

FAZA IIIA

Krępcewo, woj. zachodniopomorskie, stan. 4. Wśród materiałów pochodzących z grobowca bezkomorowego KPL wystąpił 1 fragment talerza typu XIIB³¹. Odnosząc to stanowisko do chronologii kujawskiej, można je datować na fazę IIIA(?) (ryc. 2: 8).

Na zakończenie przeglądu źródeł należy jeszcze odnieść się do talerzy znanych z Kotowa³², które część badaczy skłonna jest datować na horyzont wczesnopucharowy³³. Jest to oczywiście prawdopodobne, jednak istnieją poważne wątpliwości co do chronologii stanowiska. A. Koško pisał: „bardziej uzasadnione jest łączenie tale-

²⁸ Czerniak, Koško 1993.

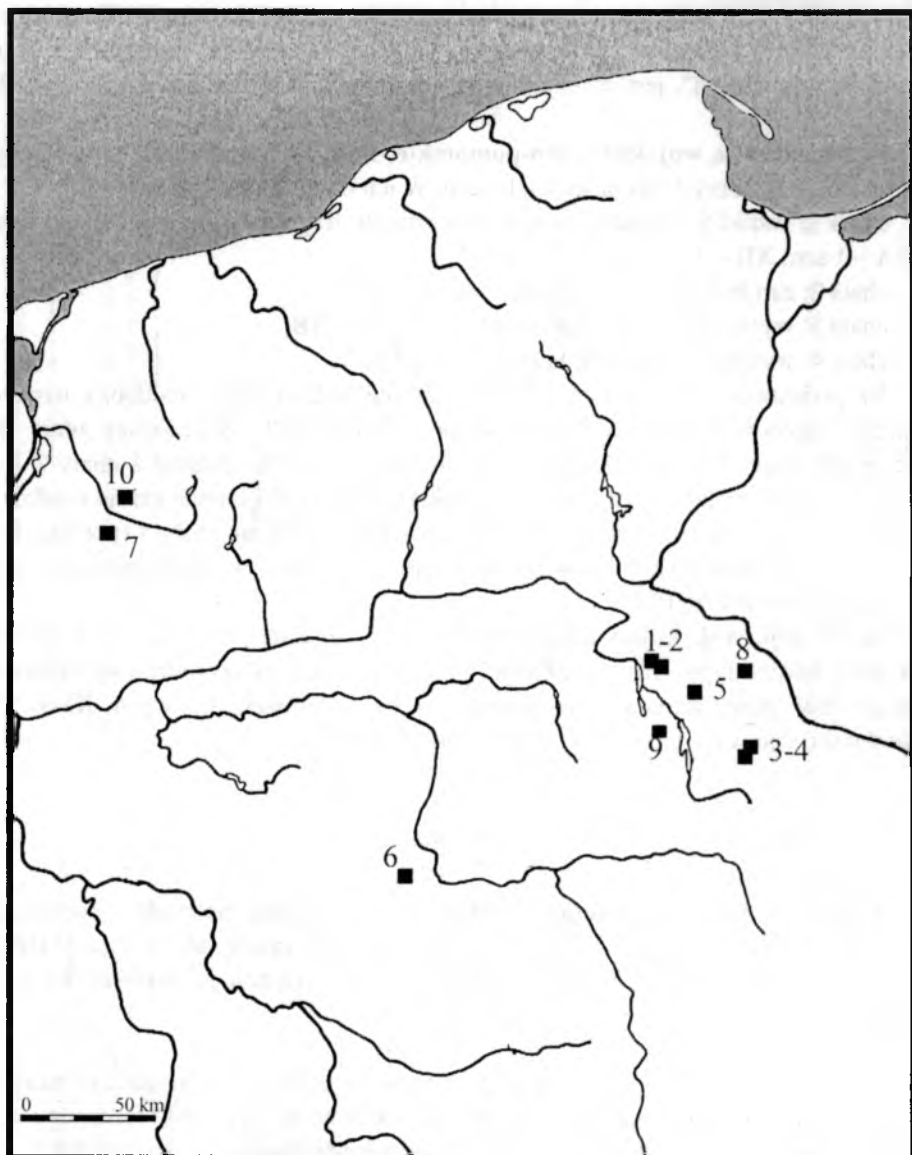
²⁹ Domańska, Rzepecki 2001, s. 37.

³⁰ Koško, Prinke 1975, s. 13.

³¹ Wiślański 1977, s. 93.

³² Lipińska 1962, s. 304–306.

³³ Gabatówna 1970, s. 82; Wiklak 1983, s. 181.

Ryc. 3. Rozmieszczenie środkowoneolitycznych znalezisk talerzy z terenu Niżu Polski.

1 – Łącko, stan. 6; 2 – Łącko, stan. 6A; 3 – Sarnowo, stan. 1; 4 – Sarnowo, stan. 1A; 5 – Inowrocław, stan. 95; 6 – Kielczewo, stan. 45; 7 – Kosin, stan. 6; 8 – Przybranówek, stan. 43; 9 – Sierakowo, stan. 8; 10 – Krępczewo, stan. 4

Fig. 3. Distribution of the middle neolithic findings of plates from the Polish Lowland.

1 – Łącko, site 6; 2 – Łącko, site 6A; 3 – Sarnowo, site 1; 4 – Sarnowo, site 1A; 5 – Inowrocław, site 95; 6 – Kielczewo, site 45; 7 – Kosin, site 6; 8 – Przybranówek, site 43; 9 – Sierakowo, site 8; 10 – Krępczewo, site 4

rzy »kotowskich« z inwentarzem »lubońskim«³⁴. T. Wiślański donosi też o talerzach odkrytych na stanowiskach w Sicinach³⁵ i Dębach-Krzywosądku³⁶. Jednak w publikacjach źródłowych W. Wojciechowskiego³⁷ oraz M. Szmyt i J. Czebreszuka brak na ten temat informacji³⁸.

Na opracowywanym terenie liczbę znalezisk talerzy można szacować (z uwagi na charakter źródeł i stan publikacji) na około 75. Należy podkreślić, iż talerze wystąpiły wyłącznie w zachodniej części Niżu Polski (ryc. 3), z wyraźną koncentracją na Kujawach (być może jest to efekt stanu badań).

W kujawskim skupisku talerzy są one obecne w fazach I–II KPL, nie występują natomiast w inwentarzach fazy IIIA³⁹. Obecność talerza na stanowisku w Krępcewie, którego chronologię można odnieść do fazy IIIA na Kujawach, może być efektem odmiennego tempa przemian stylistycznych lub odmiennych uwarunkowań genetycznych. Do kwestii tej jeszcze powrócimy.

Obecnie brak podstaw do twierdzeń o chronologicznym walorze podziału na talerze „płaskie” i „głębokie”. Ostatnie występują częściej w interesującym nas okresie, wynika to chyba jedynie z większej „popularności” tej formy. Wydaje się natomiast, iż znaczenie chronologiczne można przypisać zdobieniom talerzy. Wystąpiły one bowiem jedynie w zespołach fazy I KPL.

II

W badaniach nad genezą talerzy można wskazać kilka punktów zwrotnych. W najstarszych pracach można się spotkać, na przykład, z koncepcją o egipskiej genezie omawianego zjawiska⁴⁰. Rozważano również możliwość wywodzenia talerzy z pokrywek KCh⁴¹.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przeważały opinie o związku talerzy z KM⁴². Podkreślano ich obecność w zespołach wszystkich faz tejże kultury⁴³, jak również stosunkowo liczne znaleziska talerzy z jej terenu⁴⁴. Sytuacja skomplikowała się w efekcie badań przeprowadzonych w latach siedemdziesiątych na terenie Basenu Paryskiego. Zarejestrowano wtedy występowanie talerzy na stanowi-

³⁴ Koško 1982, s. 162.

³⁵ Wiślański 1971, s. 89.

³⁶ Wiślański 1971, s. 89.

³⁷ Wojciechowski 1972.

³⁸ Czebreszuk, Szmyt 1992.

³⁹ Czerniak, Koško 1993, s. 115; Czerniak 1994, s. 76; Rzepecki 1999.

⁴⁰ Behrens 1963, s. 140.

⁴¹ Arnal, Burenz 1958, s. 68.

⁴² Schwabedisen 1967, s. 453; Bailoud 1961, s. 509–511; 1971, s. 230.

⁴³ Lüning 1968, s. 83, Beilage 5.

⁴⁴ Na 200 stanowisk KM znanych w 1968, na 76 wystąpiły talerze: Lüning 1968, s. 67–69.

skach GM – np. Berry-au-Bac. Cytowane stanowisko związane jest z fazą proto-Menneville GM⁴⁵, która odpowiada okresowi istnienia GB i fazy III KR. Odkrycia te w powiązaniu z identyfikacją niezwykle archaicznych zespołów KM na tym terenie (np. Bazoches-sur-Vesle⁴⁶) przyczyniły się do powstania koncepcji „fazy 0” KM. Zakłada ona wcześniejszą – niż na terenach nadreńskich – genezę KM na obszarze Basenu Paryskiego⁴⁷. Talerze miały się pojawić po raz pierwszy w zespołach wczesnej GM (a więc wcześniej niż na obszarach zachodniemieckich⁴⁸), skąd trafiły do wczesnej KM i późnej KC (np. La Glaisiere)⁴⁹. Za pośrednictwem społeczności KM z opisywanego terenu talerze miały trafić dalej na wschód – do nadreńskich populacji KM.

Koncepcja Ch. Jeunesse spotkała się ze zdecydowaną krytyką ze strony J. Lichardusa. Podkreśla on, że talerze występują w późnych typologicznie zespołach KC fazy Cerny-Barbuisse, które mogą być synchronizowane z wczesną KM (nie są więc od niej starsze). Zdaniem J. Lichardusa talerze należące do zespołów GM mogą być odniesione dopiero do fazy II KM z terenów nadreńskich⁵⁰.

Daty radiowęglowe z jednej strony sytuują rozwój GB i GM w okresie 4600–4300 BC⁵¹ (możliwe byłoby więc współistnienie GM z najwcześniejszą KM), z drugiej zaś potwierdzają istnienie zespołów fazy Cerny-Barbuisse już około 4500 BC⁵² (potwierdzałyby to najwcześniejszą pozycję chronologiczną talerzy z terenów Basenu Paryskiego).

W dorzeczu Renu talerze pojawiają się około 4400 BC, wraz z zespołami fazy I/II KM⁵³. Stają się również jedną z form przewodnich tejże kultury⁵⁴, występując we wszystkich okresach jej rozwoju.

W okresie odpowiadającym wczesnej KM⁵⁵ talerze trafiają również do społeczności bezpośrednio graniczących z KM. W środowiskach tych obecność talerzy interpretowana jest jako „wpływ” KM.

Nad górnym Renem obecność talerzy wzmiankowana bywa w związku z GE, GB-O, GSch i GB. Obecnie można powiedzieć, że talerze z pewnością wystąpiły już w najwcześniejszych zespołach GE (np. Entzheim, Bleichheim⁵⁶) (około 4400/4300–4100 BC⁵⁷). W tym samym zapewne czasie pojawiają się one, nieco

⁴⁵ Gleser 1995, s. 312.

⁴⁶ Dubouloz 1998, s.10, 14, 15.

⁴⁷ Jeunesse 1998, s. 33–44.

⁴⁸ Gleser 1995, s. 313.

⁴⁹ Bailloud 1971, s. 221–224.

⁵⁰ Lichardus 1998.

⁵¹ Jeunesse 1998, s. 34.

⁵² Briard 1995, s. 8.

⁵³ Lüning 1996; Willms 1998, s. 231–234.

⁵⁴ Lüning 1968, s. 67–69.

⁵⁵ Fazy I i II KM w rozumieniu: Gleser 1998, s. 237.

⁵⁶ Gleser 1995, s. 238; Dieckmann 1991, s. 7

⁵⁷ Schlicherle 1990, s. 138; Jeunesse 1990, s. 183, 184.

bardziej na południe, w społecznościach GB-O (Ihringen⁵⁸). W świetle ostatnich badań obecność talerzy w GB (Hopfenberg⁵⁹) i GSch (Schwieberdingen⁶⁰) jest wątpliwa⁶¹. Talerze występują natomiast w inwentarzach młodszej fazy GE (np. Entzheim, Sasbach-Jechtingen⁶²). Około 4100/4050 BC rozpoczyna się nowy etap obecności talerzy w alpejskich jednostkach poströsseńskich. Jest on związany z pojawieniem się w dorzeczu Neckaru KSch, której okres rozwoju przypada na 4100/4050–3800 BC⁶³. Należy w tym miejscu przypomnieć stanowiska Ludwigsburg-Schlösslefeld⁶⁴, Hochdorf II⁶⁵, Ehrenstein⁶⁶. Warto zauważyć, że na stanowisku w Ehrenstein, gdzie naczynia w „stylu michelsberskim” stanowią 7% ogółu naczyń⁶⁷, udział talerzy (w fazach Ehrenstein III–IV) stale wzrasta⁶⁸.

W czasie, gdy nad Neckarem rozwija się KSch, impulsy KM trafiają również na teren wschodniej Szwajcarii – do KP. W inwentarzach jej starszej fazy – obok pucharów tulipanowatych – pojawiają się również talerze⁶⁹. Faza ta jest datowana na okres 4150–3900 BC⁷⁰. Talerze występują również w klasycznej (3900–3700 BC) fazie KP. Nieco później talerze trafiają do fazy klasycznej KCa (np. Zürich-Mozartstrasse)⁷¹. Na podstawie datowań osady w Twann początek tej fazy należy synchronizować z 3900 BC⁷². Pod koniec interesującego nas okresu talerze pojawiają się także w osadzie Zürich-Kanalisationssanierung Seefeld (warstwa 9) z fazy Pfyn/Altheim⁷³.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na teren Czech. Na tym terenie talerze związane są z nowo wydzieloną jednostką kulturową – GBN-V. Jest to jednostka o charakterze synkretycznym, łącząca – według M. Zapotocky’ego – tradycje KPL,

⁵⁸ Gleser 1995, s. 242.

⁵⁹ Wessel 1996, s. 133–135.

⁶⁰ Lüning 1969, s. 16, 30.

⁶¹ Gleser 1995, s. 260.

⁶² Gleser 1995, s. 263.

⁶³ Najwcześniejsze oznaczenia dendrochronologiczne dla osady w Ehrenstein oscylują wokół 4000 BC (Faza Ib chaty 5 uzyskała datę 3956/3955 BC), wobec czego geneza KSch datowana być musi na okres nieco wcześniejszy. Np.: Willms 1998, s. 237; Billamboz 1998, s. 144–165, tamże dalsza literatura. Zob. także: Lüning 1998, s. 282. Wg E. Gross-Klee młodsza faza KSch mogła wykształcić się nawet około 4250 BC, Gross-Klee 1998, s. 253.

⁶⁴ Lüning, Zürn 1977, s. 40.

⁶⁵ Keefer 1988, s. 78, 79.

⁶⁶ Lüning 1997, s. 57, 58, 66–72.

⁶⁷ Lüning 1997.

⁶⁸ Lüning 1997, s. 71.

⁶⁹ Schlenker 1998, s. 181. Por. także: Schlichterle 1998, s. 171.

⁷⁰ Winiger 1990, s. 297; Gross, Ritzmann 1990, s. 161–165.

⁷¹ Gross-Klee 1998, s. 249–256. Daty dendrochronologiczne dla tego stanowiska oscylują w granicach 3864–3834 BC.

⁷² Winiger 1990, s. 297.

⁷³ Gross-Klee 1998, s. 249–256. Daty dla stanowiska obejmują okres 3827–3804 BC.

KM, KJ i KSch⁷⁴. W związku z tą grupą pozostają znaleziska talerzy z Bylan⁷⁵ oraz Kučlina⁷⁶. W cytowanych pracach znalazła się opinia M. Zapotockýego, iż GBN-V jest współczesna fazie I KM. Spotkało się to ze zdecydowaną krytyką ze strony J. Lüninga, który dowodzi, że zespół z Bylan należy datować, na podstawie obecności w nim pucharu tulipanowatego typu 6 i mis typu 1.2, na fazę III KM⁷⁷. Dodatkowym argumentem za taką wersją datowania GBN-V jest obecność w jej zespołach elementów KSch. Tak więc pojawienie się talerzy na terenie Czech należałoby synchronizować z okresem 4000–3900 BC. Podkreślenia wymaga jednak fakt, że pojawienie się talerzy w GBN-V związane być mogło nie tyle z bezpośrednimi wpływami KM, ile z oddziaływaniami KSch, które były szczególnie wyraźne wśród grup KJ na terenie Czech⁷⁸.

W tym czasie reminiscencje oddziaływań KM trafiają także do ugrupowań KMCM. Należy tu przytoczyć odkrycie na stanowisku Jezeřany-Maršovice. To południowomorawskie stanowisko KMCM datowane jest na fazy Ic oraz IIb⁷⁹. Talerz jest najprawdopodobniej związany z młodszą fazą zasiedlenia stanowiska, którą można synchronizować z innymi jednostkami „niemalowanego lendzielu”⁸⁰. Odpowiadają temu uzyskane dla omawianego stanowiska daty radiowęglowe, które odnoszą się do okresu 3900–3800 BC⁸¹. Data radiowęglowa sugeruje, iż talerz pochodzi z najmłodszego (związanego z oddziaływaniami KJ) odcinka istnienia KMCM.

Na północ od Czech talerze wystąpiły w GB KPL. Stan badań nad GB KPL jest słaby. Do wyjątków należą rozpoznane choćby pobieżnie osady. Znane są jednak talerze z osad w Berlin–Britz, Döberitz, Burgdorf, Gatersleben, Schönermarkt i innych⁸². Sporne pozostaje jednak datowanie najwcześniejszych zespołów GB KPL (Baalberg A). Według R. Gleslera i B. Höhn powstanie omawianej jednostki należy synchronizować z fazą II KM, wczesnej KSch i schyłku GG (około 4250–4000 BC)⁸³. E. Kirsch pojawienie się KPL w Brandenburgii i Meklemburgii datuje na około 4000 BC⁸⁴. J. Hoika przyjmuje natomiast, że powstanie GB KPL miało miejsce około 4350 BC⁸⁵. Jednak z uwagi na słaby stan badań trudno tu o jednoznaczne rozstrzygnięcia.

⁷⁴ Zapotocký 1991, s. 208; 1994, s. 258; 1998, s. 293.

⁷⁵ Zapotocký 1994, s. 258; 1998, s. 293.

⁷⁶ Petrlík, Zapotocký 1992; Zapotocký 1996.

⁷⁷ Lüning 1998, s. 280.

⁷⁸ Lüning 1976.

⁷⁹ Rakovský 1986, s. 243, 245; Kazdová, Košťufík, Rakovský 1994, s. 139–147. Można mieć wątpliwości, czy w tym przypadku rzeczywiście jest to talerz.

⁸⁰ Np.: Lichardus, Vladar 1964; Podborský 1986; Vavra 1986; Pavelčík 1987; Kazdová, Košťufík, Rakovský 1994.

⁸¹ Košťufík i inni 1984, s. 404.

⁸² Preuss 1966, s. 26; Kirsch 1994, s. 52.

⁸³ Höhn 1998, s. 227; Glesler 1998, s. 239.

⁸⁴ Kirsch 1994, s. 149–154.

⁸⁵ Hoika 1990, s. 201.

Północną granicę występowania talerzy tworzy kompleks grupy północnej KPL. Talerze pojawiają się w strefie Szlezwiku-Holsztynu w związku z GS (stanowisko w Siggeneben Süd)⁸⁶. Na podstawie dat radiowęglowych można sądzić, że grupa ta istniała w okresie 4200–3700 BC⁸⁷. Talerze najprawdopodobniej występowały również w – nieco późniejszej niż GS – GSa⁸⁸. Jej rozwój należy zamknąć w okresie 3850–3500 BC⁸⁹. Najprawdopodobniej pośrednictwo GS lub/i GSa przyczyniło się do pojawienia się omawianej formy wśród inwentarzy jutlandzkiej GV (np. Stengade⁹⁰), której geneza przypada na około 4000 BC⁹¹. Mniej więcej w tym samym czasie, tj. około 4000 BC, talerze pojawiają się wśród inwentarza ceramicznego GSva (np. Stengade, Havenlev⁹²) na wyspach duńskich i jej odpowiednika w południowej Szwecji – GSve⁹³. Nieco później, bo około 3850, pojawiają się również w zelandzkiej GOx (np. Oxie, Sigersted)⁹⁴.

Pozycja znalezisk z terenu Niżu Polski została już omówiona. Warto natomiast podkreślić ewentualną obecność talerzy – w omawianym horyzoncie chronologicznym – w małopolskich zespołach KPL (Karmanowice, stan. 35⁹⁵; Gródek Nadbużny⁹⁶). Tymczasem, z powodu możliwości niehomogenności zespołów, pomijam talerze GO i GP-M (Racibórz–Ocice⁹⁷ oraz Targowisko, stan. 1 i 2⁹⁸).

W tak szerokim występowaniu talerzy największą rolę odegrały zapewne ugrupowania KM. Użyteczny będzie tu model wypracowany przez H. Schlichterle dla obszaru w rejonie Jeziora Bodeńskiego. Elementy KM występują tu w trzech strefach: Kernzone (strefa jądrowa), Randzone (strefa pograniczna) i Aussenzone (strefa zewnętrzna). Pierwsza związana jest ze zwartym osadnictwem ludności KM, druga jest strefą ekspansji i penetracji, trzecia zaś stanowi obszar „akulturacji michelsberskiej”⁹⁹.

Wydaje się, że środkowoneolityczne znaleziska talerzy w „nie-michelsberskich” środowiskach kulturowych są związane z funkcjonowaniem owej strefy „akulturacji michelsberskiej”. Jej wewnętrzna struktura była zapewne niejednorodna. Na przykład, nad Renem ustanowiona zostaje ona ok. 4400/4300 BC (w związku z GE

⁸⁶ Hoika 1990, s. 212; 1994, s. 89, 90; Jankowska 1990, s. 196–207.

⁸⁷ Midgley 1992, s. 209; por. także: Hoika, 1990, s. 199, 200; 1994, s. 89, 90.

⁸⁸ Hoika 1994, s. 99, 100; Jankowska 1990, s. 207–210.

⁸⁹ Midgley 1992, s. 210, tamże dalsza literatura.

⁹⁰ Davidsen 1975, s.67; Jankowska 1990, s. 211–216.

⁹¹ Midgley 1992, s. 212–214.

⁹² Davidsen 1975, s. 67; Jankowska 1990, s. 211–216.

⁹³ Midgley 1992, s. 214.

⁹⁴ Jankowska 1990, s. 211–216; Midgley 1992, s. 214.

⁹⁵ Nogaj-Chachaj 1997.

⁹⁶ Gumiński 1989.

⁹⁷ Kozłowski 1969, s. 135; 1972, s. 177; Kamińska, Kozłowski 1990.

⁹⁸ Rook 1968.

⁹⁹ Schlichterle 1998, s. 175.

i GB-O, około 4100 BC również KSch) i trwa do końca interesującego nas okresu (KP, KCa).

Prawdopodobne jest, że z ową nadreńską strefą cyrkulacji wzorców kulturowych związane są również znaleziska z terenu Czech (pośrednio Morawy?). Przy czym najprawdopodobniej napływ wzorców genetycznie michelsberskich dokonał się tu za pośrednictwem KSch. Nie da się jednak całkowicie wykluczyć – w świetle znalezisk z Mostu¹⁰⁰ – możliwości bezpośrednich inspiracji ze strony KM.

W przypadku ugrupowań KPL podstawowa rola nadawcy impulsów kulturowych przeniesiona zostaje z południowych peryferii ugrupowań kultury Michelsberg na wschodnie. Wydaje się, że pouczająca może być sytuacja zaobserwowana na północnym skraju Harzu. W tym okresie na tym terenie funkcjonowało osadnictwo GG, GB KPL oraz wczesnej KM¹⁰¹. Pośrednictwo GB KPL lub bezpośrednie oddziaływania KM trafiły wzdłuż Łaby na teren Szlezewiku-Holsztynu, do ugrupowań GS i GSa, skąd przekazane zostały dalej na północ – do GSv, GSve, GO i GV.

Obecność talerzy wśród kujawskich (szerzej – wschodniowielkodołińskich) ugrupowań KPL można potencjalnie łączyć z dwoma źródłami inspiracji: środowiskami GB KPL lub bezpośrednio KM z przedgórze Harzu. Do czasu pełniejszego poznania GB KPL jej pośrednictwo w przekazaniu talerzy na teren Kujaw już ok. 4400 BC musi budzić wątpliwości. Niezależnie jednak od tego, które z wymienionych ugrupowań było bezpośrednim „dawcą” talerzy, ich związek (pośredni lub bezpośredni) z KM jest bezsporny.

Powyższa teza uzyskuje dodatkowe potwierdzenie w analizie zdobnictwa występującego na talerzach. W kujawskich zespołach KPL zdobione talerze znane są ze stanowisk Sarnowo 1 (warstwa pod grobowcem 8) i 1A, Łącko 6 i 6A. Zdobnictwo talerzy można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą tworzą karbowania lub odciski zlokalizowane na krawędziach (np. Sarnowo 1A – ryc. 2: 6), drugą zaś – zdobnictwo podkrawędne wewnętrzne w formie nakłuc/odcisków drobnych stempli (np. Sarnowo 1A, Łącko 6A – ryc. 2: 3, 7, 10). Oba typy zdobień talerzy bywają łączone z oddziaływaniami „wstęgowymi”¹⁰². O wiele bardziej prawdopodobna jest jednak hipoteza zakładająca „michelsberskie” źródło owego zdobnictwa. Skłaniają do tego obserwacje talerzy KM. Zdobnictwo talerzy typu pierwszego jest powszechne na talerzach KM (np.: Miel, Mayen, Bad Neuheim¹⁰³); można tam znaleźć również okazy zdobione identycznie (!) jak okazy z Sarnowa 1A i Łącka 6A (typ drugi zdobnictwa talerzy, np. Glaubergmuseum, Niedenstein, Altenbamburg¹⁰⁴).

Być może obecność/nieobecność i zdobienie/brak zdobień talerzy są efektem zmian dynamiki kontaktów kujawskiej KPL z KM. W myśl tej interpretacji w fazie I

¹⁰⁰ Zapotocký, Černa, Dobeš 1989.

¹⁰¹ Gleser 1998, s. 242.

¹⁰² Np. Wiklak 1983, s. 183.

¹⁰³ Lüning 1967, Tafeln 5, 6, 7, 11.

¹⁰⁴ Lüning 1967, Tafeln 14, 15, 23.

KPL istniały względnie czytelne kontakty z KM (których identyfikatorem jest zarówno sama obecność omawianych form, jak i ich zdobnictwo). W fazie II zostają one jednak rozluźnione (mała ilość talerzy, brak zdobnictwa), by całkowicie (?) zniknąć w fazie IIIA. Co było przyczyną osłabienia kontaktów pomiędzy oboma wspomnianymi ugrupowaniami – trudno dociec. Być może ową narastającą w czasie „zaporę” stanowiła GB KPL. Obecność talerza w zespole z Krępcewa mogłaby więc świadczyć o trwaniu w rejonie Pyrzyce oddziaływań zachodnich po 3800 BC (z powodu geograficznej bliskości GB KPL lub/i KM?).

Tak szybkiego napływu talerzy do jednostek sąsiadujących z KM nie da się zinterpretować poprawnie bez wiedzy o orientacji więzi kulturowych w okresie bezpośrednio poprzedzającym 4400 BC. Według R. Glesera około 4500 BC na terenie Europy mamy do czynienia z rozległym systemem kulturowym – „fenomenem bischeimskim”¹⁰⁵. W rozumieniu cytowanego autora był to równoleżnikowy system wymiany informacji, który objął GM, GB i KR (faza III), a więc obszary od Basenu Paryskiego na zachodzie – do górnej Łaby na wschodzie. Do owego systemu na zachodzie należy dołączyć KC (datowania radiowęglowe oraz obecność talerzy), natomiast na wschodzie ugrupowania KPCW I–IIa. Wśród ostatnich czytelne są bowiem oddziaływania ze strony KR¹⁰⁶. W tym kontekście rozprzestrzenienie talerzy można odczytać jako efekt trwania wspomnianego równoleżnikowego systemu wymiany informacji.

Należy dodać, że koncepcja „fenomenu bischeimskiego” – w nieco rozszerzonej wersji – tworzy niezwykle ciekawą perspektywę. Otóż na zachodnim „biegunie” omawianego systemu wymiany informacji, już około 4500 BC znane są elementy, które na Kujawach (a więc we wschodniej ekspozyturze systemu) pojawiają się w kontekście wczesnej KPL. Są to nie tylko interesujące nas talerze, lecz również grobowce bezkomorowe. Elementy te wystąpiły na stanowiskach typu Passy KC¹⁰⁷. Przedstawiona problematyka zostanie na nowo podjęta w powstającej pracy докторской piszącego te słowa.

III

W niniejszym opracowaniu używa się terminu „talerz”, mimo że sugeruje on stołową funkcję omawianej formy. O wiele słuszniej byłoby używać terminu „placcek gliniany”, lecz jest to niezgodne z tradycją polskiej nomenklatury.

Wśród funkcji dotychczas przypisywanych talerzom należy wymienić następujące: naczynia do jedzenia, do wypiekania chleba, do pieczenia, pokrywki i podstawki pod naczynia¹⁰⁸. Najszerzej akceptowana jest hipoteza zakładająca, że talerze

¹⁰⁵ Gleser 1995, s. 312, 313.

¹⁰⁶ Czerniak 1979; 1980; 1994.

¹⁰⁷ Briard 1995, s. 8.

¹⁰⁸ Np. Lüning 1967, s. 61; Behrens 1963, s. 138.

służyły pierwotnie jako naczynia do wypieku chleba¹⁰⁹. Według doświadczeń A. Wintera – talerze rozpalane na węglu drzewnym do temperatury 100–120°C na swej stronie zewnętrznej, pozwalały na wypiek podpłomyka w ciągu 10 minut i upieczenie mięsa w ciągu 13 minut¹¹⁰.

Używając określenia „chleb” nie należy oczywiście wyobrażać sobie współczesnego pieczywa. Z terenu ziem polskich brak znalezisk, które umożliwiłyby choćby przybliżoną rekonstrukcję wyglądu i technologii wypieku neolitycznego pieczywa. Jedyne znane mi znalezisko całego „chleba” pochodzi z zachodnioszwajcarskiej osady KCa w Twann. Datowany jest on na okres 3560–3530 BC. Średnica podpłomyka z Twann wynosi 65 mm, przy wysokości 24 mm i wadze 25 g¹¹¹.

Przyjmując, że udział przetworów ze zbóż był nieodmiennie wysoki, można twierdzić, że wytwory z mąki stanowiły stały składnik menu grup środkowoneolitycznych¹¹². Wytwarzanie chleba musiało być więc czynnością stosunkowo częstą.

Według XIX-wiecznych relacji z terenów obecnej Białorusi i Ukrainy najpowszechniejsze były dwa sposoby wypieku pieczywa. Pierwszy, najbardziej prymitywny, polegał na wypieku pieczywa z ciasta złożonego z mąki (czasem z dodatkiem kory lub kasztanów, suszonych jagód, miodu, soli) i wody. Uformowawszy niewielki podpłomyk kładziono go bezpośrednio na rozgrzanych węglach drzewnych. Drugi sposób był nieco bardziej skomplikowany. Przygotowanie ciasta było takie jak poprzednio, inna była natomiast technologia jego wypieku. Otóż przygotowywano duży płaski kamień (tzw. plita), rozgrzewano go na ognisku, smarowano jego powierzchnię kawałkiem słoniny nadzianej na patyk (w okresie postu mogło być to kilka kropel oleju), a następnie na tak przygotowaną powierzchnię kładziono uformowany, surowy podpłomyk (niekiedy wylewano na kamień ciasto). W efekcie wypieku powstawał niewielki „pampuch” lub „reczuch”, który dodatkowo mógł być smarowany słoniną, cebulą, czosnkiem lub miodem¹¹³.

Najprawdopodobniej opisywane sposoby wypieku pieczywa nie różniły się zbyt od metod stosowanych w neolicie. Dlaczego więc używano talerzy? Te wyjątkowo rzadkie formy nie mogły mieć podstawowego znaczenia w technologii wypieku pieczywa. Na przykład w chacie 3 w Przybranówku, na około 100–120 zniszczonych naczyń zaobserwowano jedynie dwa fragmenty talerza¹¹⁴. Na osadzie KSch w Ehrenstein, na 3081 naczyń zaobserwowano jedynie 32 fragmenty talerzy¹¹⁵. Tak więc należy przypuszczać, że wypieku ciasta przy użyciu talerzy dokonywano sporadycznie. Nasuwa się zatem hipoteza o specjalnym statusie omawianej formy, związanym z symboliką chleba.

¹⁰⁹ Co nie musi znaczyć, że wszystkie bez wyjątku talerze były naczyniami do wypiekania chleba.

¹¹⁰ Lüning 1968.

¹¹¹ Währen 1990, s. 117.

¹¹² Gross, Jacomet, Schibler 1990, s. 112–114.

¹¹³ Rokossowska 1899, s. 155; Gloger 1899, s. 341; Kubiak I., Kubiak K. 1981, s. 12.

¹¹⁴ Domańska, Rzepecki 2001.

¹¹⁵ Lüning 1997, s. 57–66.

Jeszcze sto lat temu na ziemiach polskich chleb był nie tylko potrawą, lecz także pewnym symbolem dostatku i pożywienia. Związany z ziarnem, wodą i ogniem, jako czynnikami generującymi jego powstanie, był nie tyle egzemplifikacją boskiej mocy kreacji, ile samym Bogiem. Przytoczyć tu można opinię I. i K. Kubiaków: „Spełniał [chleb – przyp. S.Rz.] swą kreacyjno-inicjalną rolę, gdyż traktowano go jako żywą boską istotę, posiadał więc właściwości antydiaboliczne”¹¹⁶. Nie tylko chleb, lecz wszystko, co związane było z jego powstaniem, miało znaczenie magiczne. „Proces przygotowania pieczywa był procesem niezwykle, obwarowanym licznymi przepisami, co wolno, a czego nie, naszpikowanym licznymi zaklęciami”¹¹⁷. Nie tylko więc dzieża miała niemal ludzkie cechy, piec chlebowy był siedliskiem diaboliczno-boskich sił, a łopata służąca do wkładania i wyjmowania chleba służyła wiedźmom do latania. Ta sama moc sprawiała, że stół, na którym spoczywał chleb, stawał się niemal ołtarzem, a akt krojenia chleba (pierwszego z wypieku) nożem zyskiwał wymiar zbrodni. Oczywiście sprawą najważniejszą był sam proces wypieku. Wznoszący się z pieca chlebowego dym, tworząc oś świata, łączył sferę życia ludzi z Bogiem, był drogą, po której do Nieba uchodziły dusze zmarłych i zstępowały dusze nowo narodzonych (dlatego unikano wypieku chleba po śmierci bliskich, aby oszczędzić ich duszom cierpień, oraz zakopywano w pobliżu pieca łożysko). Akt wypieku był więc związany z przemianami, jakimi były śmierć czy narodziny. „Czynność ta [wypiek chleba – przyp. S.Rz.] podporządkowana jest opozycjom, jak surowe – pieczone, niejadalne – jadalne, niezdrowe – zdrowe, płynne – stałe”¹¹⁸. Można powiedzieć więc, że chleb jako efekt stworzenia stanowił „wdarcie się *sacrum* w obręb świata”¹¹⁹, był nieomal powtórzeniem aktu kosmogonii. Chleb miał nie tylko właściwości lecznicze, wróżebne, lecz również magiczne¹²⁰. Symbolika chleba sprawiała również, że wiązany był on z kultami zboża i pomyślnych zbiorów. Epitet „Pani Chleba” był jednym z przydomków Izdy¹²¹.

Podsumowując niniejsze rozważania stwierdzimy, że talerze były naczyniami niezwykle rzadko występującymi, najczęściej w materiale z osad. Należy podkreślić ich związek z procesem wypieku chleba, przy czym z uwagi na częstotliwość ich występowania można przypuszczać, że był to wypiek o pozaużytecznym znaczeniu. Może więc talerze są wyrazem „hierofanii chleba”¹²², złożonego zespołu kultów związanych z rytualnym wypiekiem i spożyciem chleba? Trudno na to pytanie jednoznacznie odpowiedzieć. Nasuwają się tu jednak skojarzenia z najstarszą wytwórczością miedzi, interpretowaną jako rytuał magiczny związany z pogłębianiem więzi

¹¹⁶ Kubiak I., Kubiak K. 1981, s. 142.

¹¹⁷ Kubiak I., Kubiak K. 1981, s. 10.

¹¹⁸ Kubiak I., Kubiak K. 1981, s. 126.

¹¹⁹ Eliade 1993, s. 72.

¹²⁰ Kubiak I., Kubiak K. 1981.

¹²¹ Frazer 1996, s. 320.

¹²² Eliade 1993, s. 161, 162.

między członkami jednej grupy społecznej¹²³. Oczywiście nie chodzi tu o treść rytuału, lecz jego strukturę: przemianę w ogniu, której świadkami i konsumentami byli uczestnicy rytuału.

Niezależnie od akceptacji czy negacji powyższej interpretacji, wiązanie pojawienia się talerzy nie tylko w późnym¹²⁴, ale i środkowym neolicie, z oddziaływaniami zachodnioeuropejskimi pozwala na nowe spojrzenie na zagadnienie genezy kujawskiej KPL. W ciągu ostatnich dziesięciu lat w żywo prowadzonych dyskusjach na plan pierwszy zdecydowanie wysunął się południowo-wschodni kierunek poszukiwań¹²⁵. Mam nadzieję, że prezentowana praca zarysuje pewną równowagę. Na przykładzie talerzy daje się bowiem zauważyć, że udział pierwiastka „zachodniego” był niezwykle ważny od samego początku istnienia KPL na terenie obecnej Polski. Bardziej szczegółowe i ograniczone przestrzennie tylko do Kujaw rozważania na ten temat zostaną podjęte przez autora w niedalekiej przyszłości.

BIBLIOGRAFIA

A. Wykaz skrótów

- Die ersten Bauern – *Die ersten Bauern. Pfalbauafunde Europas*, Bd. 1 und 2, Zürich 1990
- Internationales Symposium – *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888–1988. Znojmo-Kravsko-Tesetice 3.–7.10.1988*, Brno – Łódź 1994
- MK – *Die Michelsberger Kultur und ihre Randgebiete – Probleme der Entstehung, Chronologie und des Siedlungswesens. Kolloquium Hemmenhofen, 21–23.2.1997* (Hrsg. J. Biel, H. Schlichterle, M. Strobel, A. Zeeb), Stuttgart 1998
- PMMAE – *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*, Łódź

B. Literatura

- Arnal J., Burenez C.
1958 *Die Struktur des französischen Neolithikums auf Grund neuester stratigraphischer Beobachtungen*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Bd. 37–38, s. 1–90.
- Bailloud G.
1961 *Les disques en terre cuite („plats-à-pain”) dans le Néolithique français*, (w:) *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha, s. 509–514.
- 1971 *Le Néolithique danubien et le Chasseen dans le Nord et le centre de la France*, (w:) *Fundamenta, Reihe A*, Bd. 3, s. 201–245.

¹²³ Kuna 1989, s. 34–36.

¹²⁴ Koško 1982

¹²⁵ Np. Czerniak 1994; Kukawka 1997.

- Behrens H.
1963 *Tonscheiben („Backteller“) aus dem mitteldeutschen Neolithikum*, Jahresschrift für mittel-deutsche Vorgeschichte, Bd. 47, s. 127–144.
- Billamboz A.
1998 *Die jungneolithischen Dendrodaten der Pfalbausiedlungen Südwestdeutschland als Zeitrahmen für die Einflüsse der Michelsberger Kultur in ihren südwestlichen Randgebiet*, (w:) MK, s. 159–168.
- Briard J.
1995 *Les mégalithes de L'Europe atlantique. Architecture et art. Funéraire (5000–2000 avant J.-C.)*, Paris.
- Chmielewski W.
1952 *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań* [Rés. Le problème des sépultures de Cuyaviae dans la lumière de recentes études], Łódź.
- Czebreszuk J., Szmyt M.
1992 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobronzowe w Dębach woj. wrocławskie, stanowisko 29* [Sum. The Neolithic and Early Bronze Settlement at Dęby, Wrocław Voivodeship, Site 29], Poznań – Inowrocław.
- Czerniak L.
1979 *Z badań nad problematyką równoleżnikowych kontaktów kulturowych społeczeństw dorzeczny Odry i Wisły w młodszej epoce kamienia (Zagadnienie tzw. wpływów kultury rössen-skiej)* [Sum. Cultural Contacts of the Younger Stone Age Communities in the Odra and Vistula Basins (The Problem of the so-called Influences of the Rössen Culture)], „Wiadomości Archeologiczne”, t. XLIV, s. 123–131.
1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach* [Sum. The Development of the Late Band Pottery Culture in Kujawy], Poznań.
1994 *Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach. 5400–3650 p.n.e.* [Sum. Early and Middle Period of the Neolithic in Kuyavia], Poznań.
- Czerniak L., Kośko A.
1993 *Z badań nad genezą i rozwojem kultury pucharów lejkowatych na Kujawach* [Sum. Studies on the Origin of the Development and Systematics of Funnel Beaker Culture in Kujawy], Poznań.
- Davidson K.
1973 *Neolitiske lerskiver belyst af danske fund. Neolithische Tonschieben aus der Perspektive dänischer Funde*, „Aarbøger”, s. 5–72.
- Dieckmann B.
1991 *Die Kulturgruppen Wauwil und Straßburg im Kaiserstuhlgebiet*, (w:) *Die Kugelbechergruppen in der südliche Oberrheinebene*, Ridisheim, s. 7–60.
- Domańska L.
1995 *Geneza krzemieniarstwa kultury pucharów lejkowatych na Kujawach* [Sum. The Origin of the Flint Industry of the TRB in Kuyavia], Łódź.
- Domańska L., Kośko A.
1983 *Łącko, woj. Bydgoszcz, stanowisko 6 – obozowisko z fazy I („AB”) kultury pucharów lejkowatych. Z badań nad genezą rozwoju i systematyką chronologiczną kultury pucharów lejkowatych na Kujawach* [Sum. Łącko, district Bydgoszcz, site no. 6. The Camp From Stage “AB” KPL], „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica”, t. 4, s. 3–48.
- Domańska L., Rzepecki S.
2001 *Osiedla kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska Przybranówek 43, gm. Aleksandrów Kujawski, w świetle badań przeprowadzonych w latach 1994–1997* [Sum. Funnel Beaker

- Culture settlements on site Przybranówek 43, Aleksandrów Kujawski commune, in the light of research in the years 1994–1997], „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”, t. VII, s. 13–62.
- Dubouloz J.
1998 *Réflexions sur le Michelsberg ancien en Bassin parisien*, (w:) MK, s. 9–20.
- Eliade M.
1993 *Sacrum. Mit. Historia*, Warszawa.
- Frazer G.J.
1996 *Złota gałąź*, Warszawa.
- Gabałówna L.
1970 *Wyniki analizy C-14 węgla drzewnych z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Sarnowie – z grobowca 8 i niektóre problemy z nimi związane. Informacja wstępna* [Sum. A Note on the Radiocarbon Dating of Charcoal from the TRB Cemetery on Site 1 at Sarnowo (barrow 8) and Certain Related Problems], PMMAE, nr 17, s. 77–91.
- Gleser R.
1995 *Die Epi-Rössener Gruppen in Südwestdeutschland. Untersuchungen zur Chronologie, stilistischen Entwicklung und kulturellen Einordnung*, Bonn.
1998 *Periodisierung, Verbreitung und Entstehung der älteren Michelsberger Kultur*, (w:) MK, s. 237–247.
- Gloger Z.
1899 *O chlebie i zwyczajach u ludu w Tykocińskim*, „Wisła”, t. XII, s. 336–343.
- Gross E., Jacomet S., Schibler J.
1990 *Selbstversorgung in neolithischen Dörfern am Zürichsee*, (w:) *Die ersten Bauern*, Bd. 1, s. 105–116.
- Gross E., Ritzmann Ch.
1990 *Die neolithischen und bronzezeitlichen Siedlungen im Zürcher Seefeld*, (w:) *Die ersten Bauern*, Bd. 1, s. 161–176.
- Gross-Klee E.
1998 *Michelsberg: Heterogenität und kulturell Einbindung in Raum und Zeit*, (w:) MK, s. 249–259.
- Gumiński W.
1989 *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych* [Sum. Gródek Nadbużny. A Settlement of the Funnel Beaker Culture], Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Höhn B.
1998 *Korrespondenzenanalyse und chronologische Gliederung Michelsberger Gefässformen*, (w:) MK, s. 121–126.
- Hoika J.
1990 *Zum Übergang vom Früh- zum Mittelneolithikum in der Trichterbecherkultur*, (w:) *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen. Material des Internationalen Symposiums Dymaczewo, 20–24 1988, Teil I* (red. D. Jankowska), Poznań, s. 197–217.
1994 *Zur Gliederung der frühneolithischen Trichterbecherkultur in Holstein*, (w:) *Beiträge zur frühneolithischen Trichterbecherkultur im westlichen Ostseegebiet*, Neumünster, s. 85–130.
- Jankowska D.
1990 *Spoločności strefy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji* [Zus. Gemeinschaften des südwestlichen Ostseeraums in der Neolithisierungszeit], Poznań.
- Jazdzewski K.
1970 *Wzajemny stosunek do siebie elementów północnych, południowych i zachodnich w obrębie kultury pucharów lejkowatych* [Zus. Das Verhältnis des nördlichen, südlichen und westlichen Einschläges zueinander innerhalb der Trichterbecherkultur], PMMAE, nr 17, s. 49–76.

Jeunesse Ch.

1990 *Le néolithique alsacien et ses relations avec les régions voisines*, Die ersten Bauern, Bd. 2, s. 177–194.

1998 *Pour une origine occidentale de la culture de Michelsberg?* (w:) MK, s. 29–45.

Kamińska J., Kozłowski J.K.

1990 *Entwicklung und Gliederung der Lengyel- und Polgar-Kulturgruppen in Polen*, Kraków.

Kazdová E., Košťuřik P., Rakovský I.

1994 *Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischen bemalter Keramik*, (w:) Internationales Symposium, s. 131–155.

Keefler E.

1988 *Hochdorf II. Eine jungsteinzeitliche Siedlung der Schussenrieder Kultur*, Stuttgart.

Kirsch E.

1994 *Beiträge zur älteren Trichterbecherkultur in Brandenburg*, Potsdam.

Koško A.

1981 *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczności kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątweska* [Sum. The Share of the South-East European Cultural Models in the Development of Lowland Communities of Funnel Beaker Culture. The Mątwy Group], Poznań.

1982 *Z badań nad problematyką równoleżnikowych kontaktów kulturowych społeczności dorzeczy Odry i Wisły w młodszej epoce kamienia (Zagadnienie tzw. wpływow kultury michelsberskiej)* [Sum. Research on the Latitudinal Cultural Contacts Between Societies in the River Basins of the Oder and Vistula in the Neolithic (The Question of the so-called "Influence of the Michelsberg Culture")], „Wiadomości Archeologiczne”, t. XLVII, s. 161–167.

Koško A., Prinke A.

1975 *Sierakowo. woj. Bydgoszcz, stan. 8 – osada z fazy II (wczesnowiôreckiej) kultury pucharów lejkowatych* [Sum. Sierakowo, Voivodeship of Bydgoszcz, Site 8 – Settlement From the IIInd (Early Wiórek) Stage of the Funnel Beaker Culture], „Fontes Archaeologici Posnanienses”, vol. XXVI, s. 1–42.

Košťuřik P., Rakovský I., Peške L., Přichyňa A., Salaš M., Svoboda J.

1991 *Sídliště mladšího stupně kultury s moravskou malovanou keramikou v Jezeřanech-Maršovcích*, „Archeologické Rozhledy”, t. XXXVI, s. 378–410.

Kozłowski J.K.

1969 *Grupa ocicka kultury niemalowanej ceramiki typu morawskiego*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku w roku 1966, Śląski Instytut Naukowy, „Zeszyty Naukowe”, nr 13, s. 128–143.

1972 *Wielokulturowe stanowisko eneolityczne w Raciborzu-Ocicach w świetle badań z lat 1960–1962*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, nr 10, s. 65–98.

Kubiak I., Kubiak K.

1981 *Chleb w tradycji ludowej*, Warszawa.

Kukawka S.

1997 *Na rubieży środkowoeuropejskiego świata wczesnorolniczego. Społeczności Ziemi Chełmińskiej w IV tysiącleciu p.n.e.* [Sum. On the Boundary of the Early Agrarian World. The Communities of Chełmno Land From IV Thousand Years BC], Toruń.

Kuna M.

1989 *Soziale und ökonomische Faktoren der Entwicklung der frühen Kupfermetallurgie in Südost- und Mitteleuropa*, „Praehistorica”, Bd. XV, s. 33–38.

Lichardus J.

1998 *Die Michelsberger Kultur strukturell gesehen*, (w:) MK, s. 261–275.

Lichardus J., Vlado J.

- 1964 *Zu Problemen der Ludanice Gruppe in der Slowakei*, „Slovenska Archeologia”, t. 12, s. 69–162.

Lipińska A.

- 1962 *Ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych w Kotowie, pow. Nowy Tomysł* [Résumé. Traces de la colonisation de la civilisation des coupes à col en forme d'entonnoir à Kotowo, dist. de Nowy Tomysł], „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 13, s. 303–310.

Lüning J.

- 1968 *Die Michelsberger Kultur. Ihre Funde in zeitlicher und räumlicher Gliederung*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Bd. 48, s. 1–350.
- 1969 *Die Entwicklung der Keramik beim Mittel- zum Jungneolithikum in süddeutschen Raum*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Bd. 50, s. 1–96.
- 1976 *Schussenried und Jordansmühl*, Fundamenta, Reihe A, Bd. 3, s. 122–187.
- 1996 *Erneute Gedanken zur Benennung neolithischen Perioden*, „Germania”, Bd. 74, s. 233–237.
- 1997 *Die Keramik von Ehrenstein*, (w:) *Das jungsteinzeitliche Dorf Ehrenstein*, Stuttgart, s. 9–93.
- 1998 *Betrachtungen über die Michelsberger Kultur*, (w:) MK, s. 277–289.

Lüning J., Zürn H.

- 1977 *Die Schussenrieder Siedlung im „Schlösslesfeld”*, Markung Ludwigsburg, Stuttgart.

Midgley M.

- 1992 *TRB Culture. The First Farmers of the North European Plain*, Edinburgh.

Niesiołowska E.

- 1994 *Einige Probleme der frühen Trichterbecherkultur in Polen*, (w:) *Beiträge zur frühneolithischen Trichterbecherkultur im westlichen Ostseegebiet*, Neumünster, s. 325–346.

Nogaj-Chachaj J.

- 1997 *Dziewiąty sezon badań na stanowisku 35 w Karmanowicach, woj. lubelskie* [Sum. The Ninth Field Season at Karmanowice, Site 35, Lublin Voivodeship], „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, t. II, s. 16–23.

Pavelčík J.

- 1987 *Moravia at the Decline of the Older Neolithic* [Sum. Late Lengyel Groups and the Funnel Beaker Culture], (w:) *Neolit i wczesna epoka brązu na Ziemi Chełmińskiej* (red. T. Wiślański), Toruń, s. 371–396.

Petrlik J., Zapotocký M.

- 1992 *Horka u Kučlina, okr. Tepelice – nové pravěké výšinné sídliště v Pokuňohoři*, „Archeologické Rozhledy”, t. XLIV, s. 10–28.

Podborský V.

- 1986 *Die Chronologie und kulturelle Verbindungen zur Zeit der Kulturen Spätlengyel-Bajč-Retz-Křepice in Mitteldonaugebiet*, „Praehistorica”, Bd. XV, s. 55–60.

Preuss J.

- 1966 *Die Baalberger Gruppe in Mitteleuropa*, Berlin.

Rakovský I.

- 1986 *Die neuesten Ergebnisse der Erforschung des Äneolithikums in Nordmähren*, „Praehistorica”, Bd. XV, s. 61–66.

Rokossowska Z.

- 1899 *Chleb. Przyczynki*, „Wisła”, t. XIII, s. 153–158.

Rook E.

- 1968 *Osady cyklu wstęgowego w Targowisku, pow. Bochnia* [Résumé. Les colonies de civilisation du cycle de la ceramique rubanee à Targowisko, district de Bochnia], „Materiały Archeologiczne” t. 9, s. 91–135.

Rzepecki S.

- 2001 *Czynniki wewnętrzne i zewnętrzne w rozwoju środkowoneolitycznych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych na Kujawach, Łódź* (maszynopis pracy doktorskiej w bibliotece Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego).

Schlenker B.

- 1998 *Michelsberger Keramik aus Kulturschichten der Pfynner Kultur des Bodenseegebietes*, (w:) MK, s. 177–184.

Schlichterle H.

- 1990 *Siedlungen und Funde jungsteinzeitlicher Kulturgruppen zwischen Bodensee und Federsee*, (w:) Die ersten Bauern, Bd. 2, s. 135–156.
- 1998 *Was sucht Michelsberg in den Ufersiedlungen des Bodensees*, (w:) MK, s. 169–175.

Schwabedissen H.

- 1967 *Ein horizontierter „Breikeil“ aus Satrup und die manigfachen Kulturverbindungen des beginnenden Neolithikums im Norden und Westen*, „Paleohistoria”, t. XII, s. 409–468.

Stempin A.

- 1995 *Osada ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku Kielczewo 45, gm. Kościan, woj. leszczyńskie – analiza źródeł nieruchomości i materiału ceramicznego* [Zus. Siedlung der Bevölkerung der Trichterbecherkultur in Kielczewo, Gem. Kościan, Woi. Leszno, Fundstelle 45 – Analyse der Immobilien und keramischen Befunde], „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. III, s. 13–29.

Vavra M.

- 1986 *Die Jordanów-Gruppe Böhmens*, „Praehistorica”, Bd. XV, s. 67–70.

Währen M.

- 1990 *Brot und Getreide in der Urgeschichte*, (w:) Die ersten Bauern, Bd. 1, s. 117–118.

Wessel I.

- 1996 *Die mittelneolithische Keramik des Hopfenberges, Berghausen, Ldkr. Karlsruhe*, „Fundberichte aus Baden-Württemberg”, Bd. 21, s. 107–178.

Wiklak H.

- 1980 *Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 8 w Sarnowie w woj. wrocławskim* [Sum. Results of Excavations of Barrow 8 at Sarnowo, Province of Wrocław], PMMAE, nr 27, s. 33–83.
- 1983 *Wyniki badań wykopaliskowych w osadzie i na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych na stanowisku IA w Sarnowie, woj. wrocławskie* [Sum. Results of the Excavations of a Settlement and Cemetery of the Sarnowo Phase of the Funnel Beaker Culture on Site IA at Sarnowo, Wrocław Province], PMMAE, nr 30, s. 167–200.
- 1990 *Z badań nad osadnictwem fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych w Sarnowie na Kujawach* [Sum. Note on the Studies of the Funnel Beaker Culture Settlement, the Sarnowo Phase, at Sarnowo, Kuyavia], „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XLII, s. 109–127.

Willms Ch.

- 1998 *Dendrochronologie und Gliederung der Michelsberger Kultur – Rückblick und Ausblick*, (w:) MK, s. 231–235.

Winiger J.

- 1990 *Die prähistorische Besiedlungsstruktur der Biellerslandschaft*, (w:) Die ersten Bauern, Bd. 1, s. 297–306.

Wiślański T.

- 1970 *Uwagi o grupie górskiej kultury lendzielskiej w Polsce zachodniej* [Sum. Remarks concerning the Góra Group of the Lengyel Culture in West Poland], „Archeologia Polski”, t. XVI, s. 39–105.

- 1977 *Bezkomorowy grobowiec megalityczny (tzw. kujawski) w Krępczewie nad Iną, stan. 4, gm. Kolin, woj. Szczecin* [Sum. A Megalithic Unchambered Long Barrows (so-called Kuyavian Grave) at Krępczewo on the River Ina, Site 4, Commune of Kolin, Province of Szczecin], „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXIX, s. 83–100.
- 1979 *Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych*, (w:) *Prahistoria ziem polskich*, t. II. *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- 1983 *Rola Pomorza w młodszej epoce kamienia*, (w:) *Problemy epoki kamienia*, Słupsk, s. 41–59.
- Wiślański T., Czarniecki M.
- 1970 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Kosinie, pow. Pyrzyce (stanowisko 6)* [Zus. Eine Siedlung der Trichterbecherkultur in Kosin, Kreis Pyrzyce (Fundstelle 6)] „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XVI, s. 73–105.
- Wojciechowski W.
- 1972 *Osada ludności grupy brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej w Sicinach, pow. Góra* [Sum. A settlement of the Brześć-Kujawy Group of the Lengyel Culture at Siciny, Góra District], „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVII, s. 256–276.
- Zapotocký M.
- 1991 *Michelsberg und die relative Chronologie des frühen und älteren Äneolithikums in Böhmen*, (w:) *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen. Material des Internationalen Symposiums Dymaczewo, 20–24 1988*, Teil I (red. D. Jankowska), Poznań, s. 201–211.
- 1994 *Beziehungen der Lengyel-Kultur und der Trichterbecherkultur im Lichte der neueren Funde aus Böhmen*, (w:) *Internationales Symposium*, s. 256–262.
- 1996 *Rany Eneolit v severočeském Polabí*, „Archeologické Rozhledy”, t. XLVIII, s. 404–459.
- 1998 *Zum Stand der Forschung über die relative Chronologie des frühen Äneolithikums in Böhmen*, (w:) MK, s. 291–302.
- Zapotocký M., Černa E., Dobeš M.
- 1989 *Michelsberské nálezy ze severozápadních Čech*. „Památky Archeologické”, LXXX, s. 30–58.

THE MIDDLE NEOLITHIC PLATES FINDINGS FROM THE POLISH LOWLAND

Summary

Plates known as Essterllen, Tellern, Bacttellern, Tonscheiben, and plat-à-plain were part of the Funnel Beaker Culture (FBC) material culture in the years 4400–3800 BC. In the first phase of FBC (4400–4000 BC) the plates were only registered in the Kujavia region. They are known from four sites: Łącko, site 6; Łącko, site 6A; Sarnowo, site 1A; Sarnowo, site 1 (graves 4 and 8). Both ornamented (with impressed decoration near the rim) and non-ornamented plates are known from this phase. Plates from the second phase of FBC are also registered in Kujavia (Inowrocław, site 95; Przybranówek, site 43) as well as in Wielkopolska (Kielczewo, site 45) and in Pyrzyce region (Kosin, site 6). Plates from this phase lack any decoration. The only exception is the settlement at Krępczewo 6, dated to the period ca. 4000–3650 BC. Only one plate fragment was found there within an embankment of the grave. The plates disappear from Kujavia as early as about 3800 BC. The process of their disappearance among Kuyavian FBC communities can be observed in the settlement at Przybranówek, site 43. Houses 1, 2, and 3 from phase II of this culture as well as house 4 from phase II/IIIA contained fragments of plates.

They were absent, however, in house 5 from phase IIIA. Altogether, 75 fragments of plates were analyzed from sites mentioned above.

An interregional analysis makes it possible to put forward a hypothesis that the first plates appeared about 4500 BC in the Paris Basin and should be linked with materials of the Cerny culture and Menneville group. They were later adopted by the Michelsberg culture becoming one of its leading objects. Its further transmission into the cultural units bordering with the Michelsberg culture should be most probably linked with the 'Michelsberg acculturation' zone. Western part of this zone was formed about 4400/4300 BC in the Rhine Basin. It is when the plates became part of assemblages of the Entzheim and Breubach-Obergarben groups and later also of the Schussenried culture (about 4100 BC). The Rhine route of plates dispersal into the south was continued in the following centuries. This is proven by the presence of plates in the territories of Pfyf and Cortailod cultures. It was probably the Schussenried culture from where the plates were moved into the Czech groups: Bylany and Nadevsi and further to the east to Moravia, especially to the Moravian Painted Pottery culture.

The lowlands, dispersal of plates should most probably be linked with groups of the Michelsberg culture, which occupied north edge of the Harz mountains. It was undoubtedly the area from which the plates came to Kujavia (around 4400 BC), the Baalberg group of FBC, and later to the Sigeneben and Satrup groups of FBC from Schlezwig-Holstein (about 4200 BC). From the later location they were further distributed into Scandinavian FBC groups such as Volling, Svaleklint and Svenstrop (about 4000 BC) and later the Oxie group (3850 BC).

The decoration of Kujavian plates is another proof of contacts with the Michelsberg culture. The plates themselves might indicate dynamic changes in contacts between FBC from Kujavia and the Michelsberg culture from the Harz mountains. These contacts are visible both in ornamentation and morphology in phase I, and only in morphology in phase II. No traces of contacts with the Michelsberg culture are detectable in phase IIIA in Kujavia.

The author links a very dynamic distribution of plates with the horizon proceeding 4400 BC. This proposal is a modification of "the Bischem phenomenon" put forward by Ralf Gleser. Numerous communities from cultures such as Cerny and Rössen and groups such as Menneville, Bischem as well as the Late Band Pottery Culture communities from Kujavia are part of a large latitudinal system of information exchange. According to the proposed hypothesis, presence of plates is a proof of existence of this system of information exchange in different cultural milieus.

Interpretation of FBC plates is proposed in the third part of the paper. The author argues that they served for bread baking. However, considering their very small number (e.g. at Przybranówek 3 only one fragment of plate out of one hundred vessels was noticed) they must have been of special significance. The Neolithic people have probably baked most of their bread directly on the fire or the heated stone slabs. Consequently, the plates might be materials remains of "bread hierophany" – a complex belief connected with ritual bread baking and consumption.

Translated by Arkadiusz Marciniak